

ООЗЕКИ КЕПТЕГИ ОМОНИМДЕРДИ ОКУТУУНУН ОРДУ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫГЫ

Бул макалада студенттердин байланыштуу кезин, маданияттуу көркөм сүйлөй билүүлөрүн, сөз байлыктарын калыптандыруу менен чечен, сөзмөрдүккө үйрөнүү көндүмүнө ээ болууга көңүл бурулган.

Негизги сөздөр: лексика, оозеки кеп, омонимдер, омограф, омофон, коммуникативдик функция.

THE ROLE AND DIFFERENCE OF TEACHING OF THE HOMONYMS IN ORAL SPEECH

This article related to the students' speech and multicultural artistic proficiency to speak, with the formation of the wealth of Chechen, sözmördükkö attention was paid to acquire the skills to learn.

Key words: vocabulary, speech, homonyms, omograf, omofon, communicative function.

Омоним лексика бөлүмүндөгү орчундуу темалардан. Синоним сыяктуу эле кеңири мааниде колдонулат, макал-лакап, учкул сөздөрдөн, накыл кептерден, көркөм чыгармалардан көп кездешет, тилибиздин байлыгы катары коммуникативдик функцияны аткарат. Омонимдер булар айтылышы, жазылышы бирдей, ал эми семантикасы, лексикалык маанилери ар башка сөздөр. Мисалы: I. АК – агарган түстү, буюм, нерсе, тамактын түсүн, ал эми өтмө мааниси-күнөөсү жок, көңүлүндө кир сактабаган (сын атооч). II. Ак – акыйкат, адилет, чындык, өтмө мааниси –кудай, жараткан (зат атооч). III. Ак- суунун же башка суюктуктун агуусу (этиш). Бир гана сөз түркүмүнөн жасалган омоним сөздөр лексикалык омонимдер деп аталат. Мисалы: САК- сын атооч-соо саламат, дени соо, аман-эсен. САК-сын атооч-сезгич, абдан этиет. БУУДАЙЫК-зат атооч-буудай сыяктуу жапайы чөп. БУУДАЙЫК- зат атооч-жомоктордогу кыраан куш. Лексикалык омонимдерди түшүндүрүүдө төмөнкү сыяктуу таблица жардамга келиши мүмкүн.

ЛЕКСИКАЛЫК ОМОНИМДЕР		
омоним сөз	сөз түркүмү	лексикалык мааниси
Сана	этиш	эсептөө, санын чыгаруу.
Сана	этиш	санаа тартуу, сарсанаа болуу.
Курактуу	сын атооч	бирдей жаштагы, курактагы.
Курактуу	сын атооч	куралып тигилген, курагы бар.
Кадр	зат атооч	уюм, мекемедеги кызматкер.
Кадр	зат атооч	киноплёнка, түшүрүлгөн сүрөт.

Омонимдердин экинчи бир түрү лексико-грамматикалык омонимдер же омоформалар деп аталат. Эгерде лексикалык омонимдер бир гана сөз түркүмүнөн жасалса, ал эми лексико-грамматикалык омонимдер бир нече грамматикалык формада кездешет. Демек, айтылышы, жазылышы дал келгени менен омоформалар бир нече сөз түркүмүнөн жасалат. Аталган аныктаманы төмөнкү таблицадагы мисалдар далилдейт:

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИКАЛЫК ОМОНИМДЕР		
омоним сөз	сөз түркүмү	лексикалык мааниси
ут	зат атоо	аба ырайына байланыштуу малдын өлүмгө учурашы
Жут	этиш	тамакты ичүү
Ата	зат атооч	үй-бүлөлүү эркек киши
Ата	этиш	атын атоо, чакыруу
Ата	сырдык сөз	эңсөө, өкүнүү, атаа, атаганат
Чак	зат атооч	мезгил, кырдаал, кез.
Чак	сын атооч	көлөмү туура келүү, ылайык келүү
Чак	тууранды сөз	катуу дабышты билдирет
Чак	этиш	уруштуруу, чагыштыруу, талкалоо
Чак	сырдык сөз	уусу менен чагып алуу

Жогоруда ата деген сөз зат, этиш жана сырдык сөз катары айтылса чак деген омоним зат, сын тууранды сөз жана этиштин эки абалын туюнтуп жатат. Демек, лексикалык омонимдерге караганда лексико-грамматикалык омонимдердин колдонулуш чөйрөсү кеңири, көркөм адабий чыгармалардан да арбын учурайт. Булардан сырткары да омограф жана омофондор тууралуу студенттерге маалымат билдирүү зарыл. Омограф – бул жазылыштары бири-бирине окшош бирок лексикалык маанилери ар башка омоним сөздөр эсептелинет. Мисалы: КАРТА-тамактын түрү, бодо малдын эти. КАРТА-географиялык карта же оюн үчүн кооздолуп жасалган төрт чарчы кагаз. Омофондор-айтылышытары бири-бирине окшош ал эми жазылыштары жана семантикалык маанилери ар кандай омонимдер мүнөздөлөт. Мисалы, КАРЫНДАШ - үй-бүлөдөгү бир туугандар арасында кыздардын кичүүсүнө карата айтылат. КАРЫНДАШ же КАРАНДАШ – жазуу, сүрөт тартуу үчүн пайдалануучу калемдин бир түрү.

Омографтар жана омофондор кыргыз тилинин сөздүк составында саналуу гана кездешкендиктен жалпы түшүнүк менен чектелүү максатка ылайыктуу. Негизинен жогоруда аталган лексикалык жана лексико-грамматикалык омонимдердин жасалуу жолдорун, семантикалык маанилерин, аткарган функциясын жана тигил же бул грамматикалык формага таандык касиеттерин студенттерге билдирүү зарыл деп эсептейбиз. Бул багытта төмөнкү үлгүдөй таблицаны практикалоого болот:

омоним	сөз түрк.	лекс. мааниси	оозеки кептеги орду
Зээр	зат атооч	алтын, зер.	Буттап алтын, кызыл зээр, алган адам кар болду (“Сейтек”)
Зээр	зат атооч	жылкычынын арка кыркасы	Өркөчү бийик зээри бас, Аргымактан бир канча (“Манас”)
Казат	зат атооч	адилет иш үчүн согуш	Бузулбай алты ай салышкан, Аягы чоң казат болуп атыккан (“Манас”)
Казат	зат атооч	өлүм, ажал	Кайгылуу кылган шум жалган, Казаты жетсе ким калган? (“Олжобай менен Кишимжан”)

Таблицадагы “зээр” жана “казат” деген сөздөр эскирген сөз катары азыр колдонулбайт. Элдик оозеки чыгармалардан гана кездешет. Омоним сөздөрдүн оозеки кептеги ордун окутууга карата машыгуу иштерин жүргүзүү, көнүгүүлөрдүн үстүнөн иштөө бул максатта омоним катышкан макал-лакап, учкул сөздөрдү, накыл кептерди пайдалануу студенттердин байланыштуу кебин, маданияттуу көркөм сүйлөй билүүлөрүн, сөз

байлыктарын калыптандыруу менен чечен, сөзмөрдүккө үйрөтүүгө тарбиялайт. Мына ушундай машыгуу иштерин келтиребиз: Учкул сөздөрдүн ар бириндеги камтылган терең ойду чечмелөө жана эки катардагы сөз айкашындагы омонимдердин маанисин, кептеги оозеки ордун салыштыруу:

I	II
<p>Атын айтып, айдарын тагып бер. Ачпаса көрбөгөн, айтпаса билбеген Арыктан аттабасын, мага каттабасын Жамандыгы болбосо, жаштыгы калган жок Аягы атка жетпей, эрди ашка жетпей Жайын айтам деп, баарын айтып Отурган жери оюн токтогон жери той болгон</p>	<p>Атты көрүп, аягы талып Ач белде, куу жондо калуу Арык-арык десе, тишин ырсайткан Бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан чыгарып Кыздуу үйдө кыякчы, кымыздуу үйдө аякчы болуп Жайкысын ак таталап, кышкысын сөөк кажалап Өзү тойгон менен, көзү тойбой</p>

Бул учкул сөздөрдөгү омонимдердин кай бири эл оозунда эзелтеден бери айтылып келе жаткан накыл кептерден да жолугат. Мисалы: ЖАРАНЫН ООЗУ АЧЫЛУУ- жашыруун бир иштин жалпыга бети ачылышы. Мындагы ач деген омоним этиш сөз формасында колдонулат. Сын атооч түрүндө да кездешет. Омонимдин лексико-грамматикалык түрүнө кирет. Ээр качкы ат пайда чыккан жакты көздөгөн; туруксуз, оома. Бул сөз айкашында ат деген омоним катышты. Заттык маанини туюндурду. Ошондой эле адамдын атын (зат. ат) же мылтык ат (этиш) маанисинде учурайт. Кеңири тараган лексико-грамматикалык омоним болуп саналат... АЯГЫНА ЖЫГЫЛУУ- бирөөдөн күнөөсүн моюнуна алып кечирим сурап, өтүнүү, аягына жыгылуу. Аяк деген омоним бут маанисин түшүндүрөт. Мындан башка да идишти билдирген заттык жана тигил же бул тарап, жакты туюнткан тактоочтук функцияны аткарат. АНЫН САЛГАН КАШЫГЫ БАР – бирөөнүн кара ниеттик кылганы эске түшкөндө ооздон ушундай сөз чыгат. Ушул сыяктуу эле ИЧ КҮПТҮСҮ БАР- ичинде унутпаган кеги, өчү бар деген мааниде да пайдаланылат. Бул жерде бар деген омоним мадалдык сөздүн кызматын аткарды. Башка да чогуу, бүткүл (атоочтук) жана жөнө, кет (этиш) маанисинде кездешет. АК ЖАЗГАНЫН КӨРӨРМҮН- кандай мүшкүл же түйшүк башка түшкөн күнү да аны жеңе билүү, көтөрүү. Ак-деген сөз кудайды түшүндүрдү. АК ЭЛЕЧЕК БАШЫНАН ТҮШПӨСҮН-күйөөсү менен түбөлүк бирге өмүр сүрсүн. АК-деген омоним сөз оозеки, жазуу кепте арбын колдонулат. Айрыкча сын атоочтук кандай? деген суроого жооп берип, буюм, нерселердин ак түсүн аныктайт. Ошону менен бирге эле зат атоочтук жана этиштик формада жасалат. Мисалы, ЖАКАСЫН АГАРТУУ деген сөз бар. Тууган туушкандар үйгө келгенде жаңы кийим кийгизип чыгаргандан улам эл арасында айтылып калган. КӨК ЧЫЧКАНЫ БАР-бир нерсеге ар дайым тоскоолдук кылган, жолу болбогон, кара ниет. КӨК деген омоним сөз да кеңири колдонулат. Бул сөздүн көп маанисин таблицада көрсөтүү ылайыктуу:

Лексико-грам- к омоним	зат ат.	зат ат.	зат ат.	сын ат.	сын ат.
Көк	асман	ичке кайыш тасма	жашыл чөп	өжөр кежир	көгөргөн түс, өң

Ушул үлгүдө студенттерге таблица түздүрүүгө болот. Омонимдердин оозеки кептеги ролун билгизүүдө макал-лакаптардан мисал келтирүү пайдалуу. Анткени алар тарбиялык жагынан таасирдүү келет. Бул үчүн омоним катышкан макалдарды чогултуп аны көнүгүү, машыгуу жумуштарында колдонуу зарыл. Мисалы окутуучу студенттердин көңүлүн төмөнкүдөй мазмундагы тапшырмага бурат:

Макал-лакаптарды оозеки, жазуу кебиңерде пайдалана билгиле. Ар бириндеги накыл

ойду эсиңерге туткула, эки бөлүктөгү омоним сөздөрдүн маанилик айырмачылыктарын салыштыргыла. Жазылышы, айтылышына көңүл бургула:

БИРИНЧИ МАКАЛ	ЭКИНЧИ МАКАЛ
Алга бир карасаң, артка беш кара . Акылдуу отко карайт , акмак казанга карайт . Ала караган алыска барбайт. Ак көңүлдүн аты арыбайт. Арык атка камчы үйүр. Сыр аяктын сыры кетсе да сыны кетпейт. Тойго барсаң тоюп бар.	Айылды ала бузат, араны кара бузат. Уялгандан кара жер как жарылат. Ак менен караны чындык ажыратат. Ала карганы атынан чакыр. Атын атаса куту сүйүнөт. Сырга көк, убадага бек. Тойгондо токтунун эти топурак татыйт.

Макал-лакаптардагы омоним сөздөргө жогоруда айтылып кеткендей лексико-грамматикалык жактан талдоо жүргүзүү менен маанилери чечмеленет. Омоним темасы кеңири болгондуктан макалада биз анын айрым гана жактарына токтолуп өттүк. Тактап айтканда студенттердин сөз байлыгынын деңгээлин жогорулатуу менен бирге байланыштуу кебин өстүрүү жана маданияттуу сүйлөөсүн өркүндөтүү. Ошондуктан омонимдерди ар тараптуу ыкмада студенттерге жеткире билүү бул-окутуучунун жекече чыгармачылык иши болуп саналат.

Адабияттар:

1. Т.Ахматов, Ж. Мукамбаев Азыркы кыргыз тили Фрунзе 1978
2. А. Сапарбаев. Кыргыз тилинин лексикалогиясы жана фразеологиясы Б.: 1997
3. Шаршеке Усупбеков. Кыргыз макал-лакаптары Ф.: 1982
4. Эсенкул Абдулдаев. Азыркы кыргыз тили Б.: 1998